

Nemzet és nacionalizmus

Guy Hermet:

*Histoire des nations et du nationalisme
en Europe.*

Paris, Seuil. 1996. 309 old.

A kilencvenes évek első felének kelet-európai eseményei a nacionalizmus, a nemzeti érzés és identitáskeresés új fénykorát jelentik, s egyúttal reakcióra kényszerítik a problémákat magyarázni kívánó nyugat-európai történészeket is. A témával foglalkozók azonban óriási nehézségekkel találják magukat szemben, elsősorban a terminológia terén.

Kevés olyan terminus van, amelyet oly sokan használnának, és oly kevesen értenének, mint a nemzet és a nacionalizmus. Európa történetének a francia forradalom óta eltelt utóbbi kétszáz évét gyakran próbálták meg interpretálni a nemzet kérdéskörén keresztül. A nemzeti érzés előtérbe kerülésével lehetett magyarázni a forradalmi háborúk sikereit, a német és az olasz egyesítést vagy éppen az 1848-as forradalmakat. Egyúttal azonban sikerült magát a fogalmat múltbeli, immár meghaladott, „divatjamúlt” állapotnak beállítani, amelyen immár túlnőtt a népek bölcsessége. Ezt tükrözik Hobsbawm angol történésznek a nyolcvanas évek végén tett megállapításai is.¹ Ezzel gyakorlatilag egy időben robbant a puszkaporos hordó Kelet- és Közép-Európában, a Kaukázusban, a Balkánon és a Baltikumban, s a nyugati kutatók egy már kihaltak hitt jelenséggel találták magukat szemben: a szó szoros értelmében harcos nacionalizmussal. A viszonylag gyorsan megszülető munkákból azonban kiderült, hogy nem tudnak igazán mit kezdeni a problémával, egyrészt azért, mert a nacionalizmust 19. századi jelenségnek tartják, s csak pozitív (államgyesítő) hatásait hajlandók elismerni, másrészt azért, mert a Kelet-Európát megrázó eseményeket a törzsi viszályok credményének tekintik. Így az 1990-es évek első felében megjelenő nagyszámú

munka² nem tudja igazán eligazítani a téma iránt érdeklődő nyugati (esetünkben francia) olvasót. Ezzel az irányvonallal nyíltan szembe helyezkedik Guy Hermet-nek, a párizsi *Fondation nationale des sciences politiques* (Nemzeti Politikatudományi Alapítvány) tudományos igazgatójának a szintén párizsi Seuil kiadónál 1996 elején megjelent könyve, amely a korábban hangoztatott nézeteket bírálva, a nemzet és a nemzeti identitás kérdéskörét a napi eseményektől függetlenül kívánja tárgyalni (a felvonultatott jegyzetapparátust tekintve tudományos igényű). Ez azonban csak a történelmi gyökerek aprólkos feltárásával, az interpretációs problémák megvilágításával s a különféle nemzetfogalmak (főképpen Herder és Renan) ütköztetésével lehetséges. A feladat már csak azért sem egyszerű, mert a „nacionalizmus” szó első írásos említése a *Robert* szótár tanúsága szerint 1798-ból (tehát a Direktórium idejéből) származik, viszonylag friss, így a nyugati „nagy nemzetek” kialakulásához vezető út állomásai csak homályosan definiálhatók. Bonyolítja a helyzetet az is, hogy a „nemzet” szót már a középkorban is használták (*natio*), csak éppen nem a mai értelemben (például a zsinati nemzetek). A tisztánlátást nehezítő harmadik tényező pedig Európa megosztottsága, illetve a különféle régiók (Nyugat, Kelet-Európa, Közép-Európa) fejlődésbeli eltérései.

Ez utóbbi problémát Hermet könyvének első fejezetében Szűcs Jenő franciául is megjelent könyve – a *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* (amelynek címe egyúttal a fejezet címe is: *Les trois Europes*) – alapján próbálja áthidalni. A francia történetírásban gyakorlatilag úttörő módon nem egyes országok, hanem történelmi régiók összességéként fogja fel Európát; a régiók közötti fejlődésbeli különbségeket pedig nem egy „bal-eset”, hanem a középkor óta ható történelmi folyamatok credményének tekinti (két részre szakadt birodalom, vallási és egyházszerve-

¹ Vö. Hobsbawm, E. J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Bp., Maccenas, 1997.

² Felsorolásukat ld. Hermet jegyzeteiben.

zeti eltérések, második jobbágyság, a korábbi állapotokat konzerváló orosz és oszmán-török hatás).

A második fejezettel kezdődik a nemzet és a nemzetfogalom kialakulásának tárgyalása (*Des nations médiévales aux patries protestantes*). A nemzettől ma már elválaszthatatlannak tartjuk az állam, s így a határ fogalmát. A politikai határ fogalmát nem ismerő középkorban azonban nem az államterület védelme, hanem az Isten általi kiválasztás legitimálja az uralkodót. (A modern értelemben vett határokat első ízben az 1648-as vesztfáliai szerződés rögzítik.) Írásos források híján nem tudjuk azonban, hogy az egyazon uralkodó alatt élő emberek kollektív tudatában az uralkodóhoz való ragaszkodáson kívül volt-e jelen más egységesítő gondolat.

A politikai határ nemlétének némileg elmentmondani látszik az Ibériai-félsziget helyzete. Itt azonban nem szabad határról beszélnünk, hiszen a félszigetet kettészelő vonal nem politikai rendszerek, hanem két civilizáció, a keresztény és a muzulmán világ között húzódik; joggal használja tehát itt Hermet a *limes* kifejezést. A *reconquista* fő mozgatórugója a nem keresztény szuverenitás elutasítása, s a kialakuló keresztény királyságok nem is annyira önálló állami, hanem inkább „ibériai tudattal” rendelkeznek.

A nemzet szót középkori jelentésében (azonos eredet, illetve születés) egészen a 17. századig használják, s hiányzik az önelnevezés, a modern nemzetfogalom csakúgy, mint a nemzeti nyelv. Ennek okait Ernst Gellner abban látja, hogy az *ancien régime* idején a különböző országok azonos típusú elitjei közeledtek egymáshoz, s az egyes országokon belül nem volt vertikális kapcsolat a társadalmi rétegek között. Ezzel a nézőponttal helyezkedik szembe Hermet, amikor ellenpéldaként említi az 1640-es angol polgári forradalmat vagy a százéves háborút, illetve IV. Henrik Franciaországát. Vitathatatlan tény, hogy a különféle népmozgalmak természetének a 13. és a 19. század között végbemenő változásai hűen tükrözik a kollektív tudat fejlődését. Francia példák alapján láthatjuk, miként jut el a nép a 14. századi apokaliptikus jellegű (ám az állammal nem foglalkozó) nyomorlázadásoktól (pl. az 1358-as

Jacquerie) a 17. század közepének immár polgári engedetlenségi mozgalomként (tehát az állam elleni fellépésként) felfogható *Fronde*-jáig (1648-1653). Igaz, hogy negatív, elutasító jellegű reakcióból, de kiderül, hogy a nemzeti területen élő emberek rendelkeznek állam- és társadalomtudattal.

Mindemellett Hermet kiemeli a reformáció fontosságát is, ugyanis általa Európa számos táján visszaszorul az univerzalizmusra törekvő katolikus egyház, s a fejedelmek támogatását élvező (s nekik alárendelt) protestáns vallások és – „nemzetinek” nevezett – egyházak fejlődnek. Ezzel egyértelművé válik egyes területek elkülönülése.

A döntő fordulat azonban Nyugat-Európában a 18. és 19. század fordulóján következik be, amikor – miként azt a harmadik fejezet címe is sugallja (*La nationalisation des sociétés*) – a népoktatás, bizonyos politikai jogok, illetve az egységes katonai szolgálat révén nemzeti (vagy állami) jellegűvé teszik a társadalmat. Ugyanakkor Hermet az előbbi tényezőknél csak katalizátor-szerepet tulajdonít, s az „országkultúra” igazi kiindulópontjának a nemzeti nyelvet (s annak fő propagálóját, a könyvnyomtatást) tekinti.

A negyedik fejezet talán a legizgalmasabb a történeti jellegűek között (*Mort des rois, naissance de la Nation*). Hermet rámutat, hogy Franciaországban XV. Lajos idején már létezik a nemzeti érzés, de az még kötődik a királyhoz. Angliában ugyanekkor – a John Wilkes többszöri bebörtönzése körül kialakult kampány révén – a civil társadalom megerősödésének lehetünk tanúi; ezzel az angol polgárság – kimondatlanul és a monarchia politikai vezetésével szembehelyezkedve – a nemzet fő crejévé válik, és azonosítja is magát vele. Ugyanezt Franciaországban nyíltan kimondja Sièyes, akinek az 1789 februárjában megjelent *Mi a harmadik rend?* című munkája a harmadik rendet (*Tiers État*) a nemzettel (*la nation*) azonosítja. Ez a nemzet azonban már nem kötődik királyhoz, szuverenitását önmaga (a nép) adja. Ez a nemzet van jelen az Alkotmányozó Nemzetgyűlés elnevezésében és döntéseiben, az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában és a jakobinusok politikájában. Mi lesz ebben a helyzetben a király sorsa? A következtetés

egyértelműnek tűnik: a nemzet szuverenitásának kiteljesítését gátolja a király, ezért tehát meg kell ölni.

A siëys-i formalizmust és a jakobinus felfogást meghaladó, a mai interpretációkat döntően befolyásoló két modern nemzetfogalmat, Herder és Renan elképzeléseit ütközteti Hermet könyvének ötödik, a nemzetfogalom tárgyalását lezáró fejezete (*Les deux nations modernes: Herder et Renan*). A szerzőnk által csak „rigai nyelvészként” aposztrofált Herder etnikulturális nemzetfogalmának apropóján tér ki Hermet arra a nézetre, mely szerint a 20. századi náci ideológia fő alapvetését éppen Herder (illetve Fichte) nézeti jelentik, s a „németek hibája” az, hogy azok a 20. században xenofób, illetve sovinszta jegyekkel társultak. Hermet elveti ezt a véleményt; fő érve az, hogy Herder és Fichte nem a 20. század, hanem a 18. és 19. század fordulójának realitásai alapján alkotta meg elképzeléseit, s a vak xenofóbia és a sovinizmus Franciaországban is erős volt az első világháború idején (1917-ben francia parasztok amerikai – tehát szövetséges – katonákat ölnek meg azért, mert különböznek tőlük). Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy a választói nemzetfogalmat megalkotó Renan is rasszista alapokról indult, de 1870 után megváltoztatta nézeteit.

A nemzet után a nacionalizmus fogalmának története következik. A hatodik fejezet (*La fièvre des nationalités*) utal arra, hogy már a 19. században is sokféle értelmezést adtak e terminusnak: Lamartine rokonította a patriotizmussal; Proudhon már pejoratív értelemben használta (amikor a már kialakult nemzetek agresszivitásáról írt).

De akkor mi is a nacionalizmus? – teszi fel könyvének második számú központi kérdését Hermet. A válasz banálisnak tűnik: politikai, kulturális és társadalmi tényezők elegye. Aszerint viszont, hogy ki melyik tényezőnek tulajdonít nagyobb szerepet, már megoszlanak a vélemények. A Kappeler a nacionalizmus három, egymást időben követő formáját különbözteti meg (a politikai szuverenitás elérését célzó, a kulturális-társadalmi kapcsolatokat erősíteni kívánó és a nagyobb politikai egységekbe betagozódott népek nacionalizmusa), J. Plamenatz nyugati

(spontán és önépítkező) és keleti (crószakos és tudatosan felépített) nacionalizmusokról beszél, míg H. Hroch a burzsoázia szerepét emeli ki (a nacionalizmus akkor kap politikai vetületet, ha a polgárság magáévá teszi). Még mindig a 19. századnál maradva, ennek tükrében lehet tárgyalni a Szent Szövetség Európáját, Lengyelország mártíriumát vagy a „népek tavaszának” nemzeti problémáit. Hermet szerint a német és az olasz egység megvalósítása – mely „felülről jövő forradalomként”, az államrezon nevében ment végbe – tulajdonképpen a „népek tavaszának” gondolatvilágával ellentétes irányú mozgás volt; a két nagy egység létrejötte pedig megoldatlanul hagyta a kis nemzetek (csehek, finnek, skótok, írek, stb.) problémáit.

Mi a nacionalizmus szerepe a 20. században? Erre a kérdésre keresi a választ a következő, hetedik fejezet (1917: *le nationalisme face à la révolution*). A Hermet által többször is sovinsztának nevezett (Franciaországban honvédő jellegű) első világháború jelenti a hazafiúi érzelmekkel fűtött nacionalizmus (állampatriotizmus) csúcspontját, 1917 ősztől azonban megjelenik egy új típusú legitimáció, a nyíltan internacionalista forradalom. A bolsevizmustól való félelem pedig átstrukturálja a nyugati országok politikáját: rehabilitálják az 1848 óta alaposan elfelejtett közép-európai mikronacionalizmusokat. Ezzel nemcsak egy védőzóna gondolata merül fel, hanem egyúttal aláírják az Osztrák-Magyar Monarchia halálos ítéletét is. Ekkor töltik meg azt a „puskaporos hordót”, amely 1990 táján fog robbanni. Hermet elismeri, hogy a nyugati hatalmak közép-európai politikája retrográd következményekkel járt: az újonnan létrejött államok autokratikus és az önelátásra épülő rendszert alakítottak ki, s újból beköszöntött az agrártársadalmak kora is.

Ezt az időszakot, a két háború közötti éveket és a „népek új börtönait” mutatja be a nyolcadik fejezet (*Le chargement de la poudrière*), melynek – az első világháborút lezáró békék negatív minősítése mellett – talán legfontosabb megállapítása az, hogy az 1920-as és 1930-as években egyik népet vagy nemzetet sem lehet egyértelműen elnyomónak, illetve mártírnak tekinteni. A multinacionális, a korábbinál represszív és

kevésbé jogtisztelő államokban gyors fejlődésnek indul a Monarchia elnyomott népeiből elnyomott kisebbségekké váló etnikai csoportok nemzeti öntudata (pl. horvátok, szlovénok, szlovákok), s a saját államukkal való szembenállás jórészt meg is magyarázza Hitler sikereit a térségben.

Az 1945 után létrejövő szovjet csatlósálmok kommunista nemzetiségi politikája képtelen a probléma megoldására, a nemzeti érzés egyes esetekben az állam szintjén a Moszkvával való szembenállás kifejezésének egyik eszköze lesz, Magyarországon és Lengyelországban pedig a belső ellenzék veszi birtokba a nemzeti értékeket, lehetőséget kapva ezzel annak hangsúlyozására, hogy a hatalom idegen az ország lakosságától. A sztálini „nemzetiségi politika” gyakorlati részleteinek szentelt oldalakon a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia ellentmondásait, a deportálásokat tárgyalja, míg a viszonylag homogén összetételű Lengyelországot ellenpéldaként említi.

Mint azt már említettük, a puskaporos hordó a kilencvenes évek elején robban. Miért éri váratlanul ez a nyugati közvéleményt és a kutatókat? Hermet válasza szerint először is azért, mert 1990-ben a fő vonalnak a demokratizálódás, a liberális politika felé történő nyitás tűnik. Karabah, a litván kérdés, majd a balkáni háborúk azonban nyilvánvalóvá teszik, hogy döntően más erő hatnak.

A nacionalista robbanás legjellemzőbb példájának Hermet is Jugoszláviát tekinti. A korántsem fatalitásként felfogott szakítás okai között négy tényezőt különböztet meg: a szerb vezetésben a nyolcvanas évek közepétől jelenlévő félelmet attól, hogy elveszti az ellenőrzést a tagköztársaságok felett, a kommunista elitnek a hatalom megőrzésére irányuló, a populizmus és a sovinizmus felé való retorikai nyitását, egyes értelmiségi csoportok mindenáron történő hatalomszerzési vágyát, és a politikai viszályból minden átmenet nélkül kirobbanó háborúk bűnözésig fajuló cselekményeit.

Visszatérve a két háború közti időszak történetéhez, figyelmet érdemel az a megállapítás, hogy Nyugat-Európa politikai tényezőinél egészen 1935-ig (véleményünk szerint tovább is) nem a nemzeti, hanem az ideoló-

giai hovatartozás dominál. Az 1940-es német invázió után pedig a kollaborálás érdekében sokan félredobják xenofób (de nem patrióta) nacionalizmusukat; ennek viszont a háború utáni helyzet szempontjából pozitív következménye az, hogy a nemzeti érdekek képviselője (Pétain marsall felemás „nemzeti forradalma” ellenére) az ellenállási mozgalom feladata és kiváltsága lesz.

A nemzeti érzés tehát nem tűnik el végérvényesen Nyugat-Európában sem, csak meggyengül és erősen átalakul (*Des patries idéologiques au séparatisme à domicile*). Megjelennek – illetve felerősödnek – ugyanis a „házon belüli” szeparatista törekvések (írak, baszkok, katalánok, korzikaiak).

Denis de Rougemont szerint a nacionalista „olyan ember, aki retteg attól, hogy elveszít egy olyan bűvös hatalmat, amely nem is létezik.” Vannak-e népek, melyeknél ezt a félelmet nem tapasztalhatjuk? A tizedik fejezetben (*Les recettes des réfractaires*) Hermet három példát vázol fel: a nemzetet és az államot szétválasztó Habsburg monarchiát, a rengeteg partikularizmusa miatt primer kötődés nélküli Svájcot és az autonóm közösségekre építő spanyol alkotmányt. Szavaiból úgy tűnik, hogy a spanyol út az ideális megoldás a többetnikumú állam problémáinak kezelésére. Összegezésként azonban már úgy véli, hogy a jelenlegi spanyolországi berendezkedés inkább egy korábbi közös tudat feldarabolását jelenti, nem pedig egy születőben lévő kollektív identitás előfutára. Mi lehet akkor a megoldás? Az európai integráció, melynek során az államok nemzeti szuverenitásuk egy részét átadják az uniós intézményeknek. Ezt a folyamatot megkönnyíti az a tény, hogy míg 1914-ben, az első világháború kirobbanásakor a nacionalizmust pozitív értéknek kezelték, addig a második világháború után a mérvadó értelmiségi csoportok a bajok legfőbb okozójaként és a totalitárius rendszerekkel szembehelyezkedő „nyitott társadalom” ellenségeként jelölték meg. A konfliktusok elkerüléséhez tehát gyengíteni kell a nacionalizmust, és intézményesíteni lebontását (így értelmezhető a Schumann-terv is).

A nemzeti érzés hevületét lassan feledő Nyugat-Európa azonban éppen emiatt haj-

lamos karikírozni a közép-, illetve kelet-európai helyzetet, és az itteni konfliktusokat elmaradott erkölcsű törzsek értelmezhetetlen belvillongásainak felfogni.

Am a háború nem csupán a kelet-európaiak kiváltsága. Néha a Nyugatnak is kevés az olimpia, s szüksége van olyan tettekre, mint például Nagy-Britannia és Argentína háborúja a Falkland-szigetek birtoklásáért (mely után a brit győzelmet az 1415-ben Azincourt-nál a franciákon aratott diadalhoz hasonlították), az Öböl-háborúban való részvétel, illetve kéksisakos „hősök” küldése Boszniába. (Ez utóbbi különösen a franciák esetében érdekes: a Balladur-kormány az ENSZ-segélyszállítmányok védelmét is a nemzet bűszkeségét emelő tényként kezelte.)

Tovább él tehát a nacionalizmus; ám mindinkább előtérbe kerül egyrészt a nemzetekfelettség (Európai Unió), másrészt a másság elfogadása, sőt propagálása. Ez utóbbira Guy Hermet egy Európától kissé távol eső példát hoz: az Amerikai Egyesült Államok mindentféle közösségének *affirmative action*-jait. A jövő a multikulturalizmus győzelmét hozza? Minden bizonnyal ez lesz az egyik valószínűsíthető irányvonal, bár a jóslás ebben a kérdésben lehetetlen feladat. Mint ahogy veszélyes vállalkozás lenne jóslásokba bocsátkozni a közép- és kelet-európai nemzetiségek esetében is. Ennek illusztrálására Hermet magyar példával él: 1849 nyarán mindenki elbukottnak hitte a magyar nemzeti követeléseket, 1867-ben mégis győzedelmeskedtek.

Hermet szerint nem szabad elítélnünk a nacionalizmust, hiszen a nemzeti összetartozás érzése nagy szerepet játszott – és játszik ma is – a kormányzottak által szavazataik révén kialakított konszenzuson alapuló kormányzásban. A legfőbb különbség Nyugat és Kelet-Európa között az, hogy míg a nyugati „nagy” demokráciákban már nincs igazán szükség rá az állampolgár és az állam viszonyának megerősítéséhez, addig a frissen önállósult keleti országokban még betölti ezt a szerepet.

Lehetetlen feladatra vállalkozott Guy Hermet, amikor az aktualitásokról mentesen próbálta meg elemezni a nemzet és a nem-

zeti identitás kérdéskörét. Ezt a témát ugyanis 1995-ben (az 1996. januári megjelenésből következően ekkor íródhatott a mű) még nem lehetett távolról szemlélni, s ez még ma sem igazán lehetséges. Sikertült azonban politikai szimpátiáktól mentessé tenni esszéjét (még ha néhány esetben túlzott hangsúlyt is kap Spanyolország; ennek okát azonban inkább abban kell látnunk, hogy a szerző korábbi művei túlnyomórészt a huszadik századi Spanyolország problémáit tárgyalták). Az Európa keleti felével foglalkozó részcikben azonban jó néhány tárgyi tévedéssel, illetve furcsa megfogalmazással is találkozunk: így például az 1672-ben született I. Péter orosz cár egyházreformját 1648-ra teszi. A könyv 160. oldalán pedig a következő mondatot olvashatjuk: „Mielőtt Románia 1878-ban elnyerné függetlenségét, Ausztria-Magyarország 1867-ben megfosztja Erdélytől.” Véleményünk szerint az 1848-as forradalmak eszmevilága nem kapott a műben megfelelő helyet, s a magyar olvasó hiányérzetét növeli az is, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáról beszélve Hermet viszonylag részletesen taglalja Karl Renner elképzeléseit, ugyanakkor Jászi Oszkár nevét meg sem említi. Mindez valószínűleg a kissé egyoldalú szakirodalom következménye. Erénye viszont a munkának, hogy a könyv végén a tárgymutató után, a tájékozódást segítő, névmutatót is találunk, melyből Kossuth Lajos ugyan hiányzik, ám benne van Deák Ferenc, Kádár János, Gerő Ernő és Rákosi Mátyás is (ez utóbbiak a magyar antiszemitizmus apópján).

Végezetül szeretnénk néhány szót ejteni a könyv külső borítójáról. Az előlapon egy 19. század végén készült, *Talpra magyar! (Debout Hongrois)* című kromolitográfia (színyomat) reprodukcióját találjuk, melyen – kissé idealizált környezetben – Petőfi szavalja versét (nyilvánvalóan a *Nemzeti dal*); mellette áll többek között Kossuth, Bem és Batthyány Lajos, a kép jobb oldalán népfelkelőket látunk kiegyenesített kaszákkal, a bal oldalon pedig honvédek gyakorlatoznak.

Szász Géza